

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Αμερικάνοι ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική επιστολή

Σταύρος Θ. Ανεστίδης

doi: [10.12681/deltiokms.60](https://doi.org/10.12681/deltiokms.60)

Copyright © 2015, Σταύρος Θ. Ανεστίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανεστίδης Σ. Θ. (1995). Αμερικάνοι ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική επιστολή. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 375–388. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.60>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Στήν διδασκάλισσά μου Καίτη Ξανθοπούλου
Διευθύντρια της *Άστικής Σχολής*
Ταταούλων Κωνσταντινουπόλεως (1967-1978)

Τὸν 19ο αἰῶνα ὁ Προτεσταντισμὸς ἀποπειρᾶται ἐκ νέου τὴ διείσδυση στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Πρόκειται πλέον γιὰ τὴν ἐπιδίωξη προσηλυτισμοῦ τοῦ ποιμνίου καὶ ὄχι γιὰ ἐπιβολὴ ἐκ τῶν ἄνω, μέσω θεολόγων, ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματοῦχων, ὁμολογιῶν, συγγραφῶν καὶ ἄλλων πνευματικῶν μέσων, ὅπως εἶχε συμβεῖ ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως.¹ Τὸ ἔδαφος θεωρεῖται πρόσφορο: πνευματικὴ καχεξία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ἕνα ὑπολογίσιμο τμῆμα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας,² ἐνῶ στὴν ἐπικρατεία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, οἱ ἐπιδράσεις τῆς σκέψεως θεολόγων ὅπως ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ οἱ διεργασίες γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος συγκροτοῦν μίαν ἰδιόμορφη συγκυρία.³ Ἄς ἔχουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη μας ὅτι τὸ 1830 ὑπογράφεται

1. Βλ. τὴν ἑξαερετικὴ μονογραφία τοῦ Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, 1620-1638*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1992, σσ. 30-42 καὶ ἰδίως σ. 121 κ.έ. Ἐπίσης, Ἰωάννου Ἰ. Καμίρη, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1937, σσ. 277-310, ὅπου καὶ οἱ κυριότερες σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

2. Βλ. τὴν σειρά τῶν «Ἐκθέσεων τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 6 (1871-1872) - 11 (1876-1877), καὶ Κ. Ξανθοπούλου, *Συνολτικὴ ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε*, Κωνσταντινούπολι 1880, σσ. 59-70, G. Chassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs, depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusque' à nos jours*, Παρίσι 1881, σ. 355 κ.έ.

3. Βλ. τίς μονογραφίες τῶν Charles A. Frazee, *Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία, 1821-1852*, Ἀθήνα, Δόμος, 1987, ἰδίως σσ. 134-144, 174-178, 184-193 καὶ Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἑλλαδικὸ Αὐτοκεφάλου παραλειπόμενα*, Ἀθήνα 1983, σσ.

έμπορική συμφωνία, μεταξύ ΗΠΑ και Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία παρείχε τὸ δικαίωμα στοὺς Ἀμερικανούς νά ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς διομολογήσεις καὶ ὑπήγαγε τὴν χώρα τους στὸ καθεστῶς τῆς «πλέον προνομιούχου» («en ziyade musaadeye mazhar memleket»). Οἱ Ἀμερικανοὶ ἔμποροι ἀποκοτοῦν τὴ δυνατότητα νά ὀρίζουν ὡς ἀντιπροσώπους τους Ὀθωμανοὺς ὑπάρχουσ, ἀνεξαρτήτως θρησκευύματος καὶ χωρὶς τὴν παρέμβαση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἐπακολούθησε, τὸ 1862, ἡ συμφωνία «περὶ ἔμπορίου καὶ ναυσιπλοΐας» («ticaret ve seyr-u sefain»), ἡ ὁποία ἐπέδρασε ἀποφασιστικά στὴν ἀνάπτυξη τῶν συναλλαγῶν.⁴ Ὅμως, οἱ ἀμερικανο-ὀθωμανικὲς σχέσεις, πού ξεκίνησαν μὲ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐπικερδοῦς ἔμπορικῆς συναλλαγῆς γιὰ τὴν χώρα τοῦ Ἀτλαντικοῦ, δὲν περιορίστηκαν σὲ αὐτὸ μόνον. Ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀρχικῶς ἔμποροι καὶ ναυτικοί, ἀργότερα μηχανικοί, ἐπιστήμονες, ἐφευρέτες, τεχνικοὶ καὶ ἀπλοὶ τυχοδιῶκτες, ἐπῆραν τὸ δρόμο πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Ἐν τούτοις, ἡ ἔλευση τῶν ἱεραποστολῶν ἀπεδείχθη ἡ πλέον συστηματικὴ, ὀργανωμένη καὶ σημαντικὴ ὡς πρὸς τὶς πολλαπλὲς τῆς ἐπιδράσεις.

Οἱ πρῶτοι Διαμαρτυρόμενοι μισσιονάριοι⁵ ἀποστελλονται ἐκ μέρους καὶ ἀγγλικῆς ἑταιρειῶν. Τὸ 1810, ἡ Ἀγγλικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία ἐκδίδει, μὲ δαπάνη τῆς ὀλλανδικῆς κυβερνήσεως, νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης, αὐτὴν τοῦ Μαξιμου Καλλιουπολίτου, μαθητῆ τοῦ Λουκάρεως. Τὴν διάδοσή της, καθὼς καὶ ἄλλων προτεσταντικῶν βιβλίων, θά ἀναλάβουν Ἄγγλοι καὶ Ἀμερικανοί, κυρίως, ἱεραπόστολοι, στοὺς ὁποίους ἀργότερα θά προστεθοῦν Ἑλβετοὶ καὶ Γερμανοί, προοριζόμενοι γιὰ τὶς περιοχὲς μὲ ἀρμενικὸ πληθυσμό. Τὸ 1815, ἐγκαθίσταται στὴ Μάλτα, ὁ ἱεροκήρυκας W. Jowett, γιὰ νά ἀκολουθήσουν ἄλλοι καὶ ὄχι εὐάριθμοι. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, τὰ ἑλληνικὰ νησιά, οἱ παράλιες πόλεις καὶ κυρίως τὰ Ἴονια, θά κατακλυστοῦν ἀπὸ ἱεραποστολικούς σταθμούς. Τὸ 1829, ἐμφανίζεται στὴ Σμύρνη ὁ J. Brewer, τὸ 1831 ὁ J. Jetter, ἐνῶ τὸ 1834 καταφθάνει ὁ D. Temple. Στὴν Βασιλεύουσα ἐπίσης, τὸ 1839, θά ἐγκατασταθοῦν οἱ W. Goodell καὶ H.G. Dwight, ἐνῶ στὴν Προύσα θά ἐμφανισθεῖ ὁ B. Schneider, ὁ D. Ladd στὴν Κύπρο κ.ο.κ.⁶

145-174, καθὼς καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1983, σσ. 371-374, 379-382.

4. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν βλ. γενικότερα Orhan F. Köprülü, «Tarihite Türk-Amerikan Münasebetleri», *Bellekten* 51 (1987), σσ. 927-947, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισημείωση.

5. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως βλ. Seumois André V., *Introduction à la missiologie*, Schöneck-Beckenpied, 1952, σ. 65 κ.ἐ. καθὼς καὶ Ἡλία Ἀντ. Βουλγαράκη, *Ἡ ἱεραποστολὴ κατὰ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1917*, Ἀθήνα 1971, σσ. 56-69.

6. Βλ. περαιτέρω Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1920, σ. 165 κ.ἐ., Φίλαρέτου Βαφειδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τόμ. 3², Ἀλεξάνδρεια 1928, σ. 103 κ.ἐ., P.E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches*,

Οί αντίδρασεις πρὸς τὸ φαινόμενο καὶ οἱ ἐνέργειες γιὰ τὴν ἀναχαίτισή του προήλθαν ἀπὸ δυνάμεις τῆς ἴδιας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐτσι, ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μὲ σειρά ἐγκυκλίων τῆς, καλοῦσε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι γιὰ ἐγκρίσει ἐναντι τοῦ προσηλυτιστικοῦ κινδύνου, ψέγοντας τὴν μὴ «κατ' ἄδειαν καὶ ἐγκρίσειν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» γενομένη μετάφραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὴ λειτουργία τῶν προσηλυτιστικῶν σχολείων. Πρότεινε, ἐπίσης, τὰ βιβλία ποῦ διανέμονται ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους καὶ αὐτὰ ποῦ εἰσάγονται στὰ σχολεῖα, νὰ θεωροῦνται προηγουμένως καὶ νὰ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴν Σύνοδο, τὰ ξένα σχολεῖα νὰ ἐποπτεύονται ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία νὰ ἀνατίθεται ἀποκλειστικῶς σὲ Ὁρθόδοξους διδασκάλους.⁷

Ἀνάλογο ἀγῶνα διεξήγαγε καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο, στὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' (1835-1840, 1867-1871), ἀνεῦρε ἕναν ἀπὸ τὴν διώκη τῆς ἑτερόδοξης διδασκαλίας. Ὀλίγους μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (Φεβρουάριος 1836), ὁ Γρηγόριος προέβη στὴ σύσταση εἰδικῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πνευματικῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴ συστηματικοποίηση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῆς προπαγάνδας τῶν αἰρετικῶν.⁸

Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δραστηριότητα κατὰ τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς, ὁμως, μετὰ ἀπὸ τὸ 1850 περιῆλθε σὲ ἀδράνεια, ἂν ὄχι σὲ πλήρη ἀνυπαξία, ἕως ὅτου ἀνασυσταθεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ΣΤ', ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Κεντρικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ, κατὰ τὴ δευτέρῃ του πατριαρχία, τὸ 1868. Ἐπὶ Ἀνθίμου ΣΤ' τὸ ἔργο τῆς διαχωρίσθηκε σὲ δύο τομεῖς. Τὴν ἐποπτεία ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνέλαβε ἡ Κεντρικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ, ἐνῶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἀπὸ τὸ 1873, ἐπιλήφθηκε ἡ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ.⁹

Θεομίματος ὑποστηρικτῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὁ ὁποῖος μερμυώνοντας γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ εὐστάθεια θεωροῦσε ἀπαραίτητὴ τὴν ἐπιστάσιαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι βεβαίως, ἐπικροτοῦσε τὸ ὅτι «ἡ Ἐκκλησία σκεψαμένη περὶ διορθώσεως τῆς ἀκο-

1820-1870, Σικάγο 1937, σσ. 71-108, Gerasimos Augustinos, «Enlightened Christians and the Oriental Churches: Protestant Missions to the Greeks in Asia Minor, 1820-1860», *Journal of Modern Greek Studies* 4/2 (1986), σσ. 129-142.

7. Βλ. Ἰ. Καμίση, ὁ.π., σσ. 284-292, ὅπου καὶ σύνοψη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

8. Βλ. Ζωὴ Μελανιδίου, «Ἡ Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ οἱ ἀγῶνες τῆς», *Δελτίον Μεγαλοσχολιτῶν*, τχ. 3, Ἀθήνα, Φεβρουάριος 1952, σσ. 48-52 καὶ εἰδικότερα, «Ἡ Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 3 (1882-1883), σσ. 570-571, Ὁ Μέγας Πρωτοσύγγελλος Χρυσόστομος, «Τιμῶνται οἱ ἔφοροι καὶ ἐλλόγμοι διευθύνται καὶ διευθύντῃαι τῶν Σχολῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 21 (1901), σσ. 286-287.

9. Βλ. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Ἀποσπαιώματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Ἀθήνα 1932, σ. 170.

λασίας, τῆς παρεισφορησάσης ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, καὶ κυρίως ἐν τῇ χρήσει διδασκτικῶν βιβλίων ὀθνεῖους καὶ ἀντευαγγελικὰς ἀρχὰς εἰσαγόντων, μόλις ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' ἐπραγμάτωσε τὴν σκέψιν αὐτῆς». ¹⁰ Γράφοντας γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ γένους, ὁ Γεδεὼν μᾶς ἀναφέρει ἀρκετὰ πράγματα γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ «σωτηρίου» αὐτοῦ θεομοῦ, παραθέτει ἀποσπάσματα πρακτικῶν γιὰ τὸ ἔτος 1842, διηγούμενος περιστατικά ὡς πρὸς τὴν ἐγκριση βιβλίων καὶ τὸν σχετικὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχον. «Ὅλα αὐτά, ὑπὸ τὴν ἀνησυχία πού τὸν διακατεῖχε ὅτι νεοφανὴ κέντρα ἐπεδίδωκαν νὰ ἐπιβληθοῦν ἐλέγχοντας τὴν «ἐθνικὴν γραμματεῖαν» καὶ τὴν «ἐθνικὴν παιδευσιν»». ¹¹

Εἶμαστε, νομίζω, κοντὰ στοῦ πνεῦμα πού ἐξέφραζε ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος Ἰακωβάτος, ὁ ὁποῖος καυτηρίαζε τὸν Καθολικισμό καὶ τοὺς Ἰησοῦιτες ὡς «ἀπάτην» καὶ ὡς «πλεκτάνην», γιὰ νὰ προφυλάξει τοὺς ὁμοδόξους τοῦ ἀπὸ τὴν «πανουργίαν» τους καὶ τὴν «κηρυττομένην ὑπ' αὐτῶν ἔνωσιν», προβάλλοντας τὴν πνευματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν προσήλωσή της στὴν παράδοση τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν Τυπάλδο, στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία «δὲν εἰσχωροῦσιν αἱ ἰδέαι τοῦ κόσμου. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἰδέα ὄλως ἀφηρημένη καὶ πνευματικὴ, καθὼς εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ πίστις, καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ αὐτὸς ὁ Θεός», ἐνῶ στὸν λατινικὸ Καθολικισμό ἀπαντᾶται «ἀντὶ πνευματικοῦ καὶ ἀφηρημένου καὶ πίστεως τῆς καρδίας, ὕλικόν τι καὶ αἰσθητικόν». ¹²

Ἡ ἀντίκρουση ὀφείλεται βεβαίως, στὴν μέριμνα γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς ἀκεραιότητας τοῦ δόγματος καὶ στὴν προσήλωσι στὴ χριστιανικότητα τῆς Ἐκκλησίας, ὁμῶς ἐκπηγάζει, ἐν πολλοῖς, καὶ ἀπὸ τὸ πλέγμα, τὸ ὁποῖο ἀνάγεται σὲ φοβίες αἰώνων, δηλαδὴ στὴν ἄλωση τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὸν Πάπα. Δὲν ἀναφέρομαι μόνο στοῦ ποιμνιο. Ὁ «πολυῦδμων καὶ ἀγιώτατος» Κωνστάντιος Α' ὁ ἀπὸ Σιναίου, ἐπίστευε ὅτι οἱ «Πάπαι, φλεγόμενοι ἀκατασχέτως τῷ αὐτῷ πρὸς προσηλυτισμὸν θερμῷ ζήλῳ Σίξτου τοῦ Ε', καὶ ὕπνον μὴ δόντες τοῖς ὀφθαλμοῖς, μηδὲ τοῖς βλεφάροις αὐτῶν νυσταγμόν, ἕως ἂν ἴδωσι τὴν Παπικὴν μοναρχίαν διὰ τῶν αὐτῆς δογμάτων ἐστηριγμένην καὶ ἐπὶ τὴν Ἀνατολήν» καὶ ἀπηύθυνε ἔκκληση στὴν ἀρωγὴ τῆς «κραταιᾶς τῶν Ὁθωμανῶν βασιλείας», γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς «παπικῆς λύμης». ¹³ Ὁ Γεδεὼν πάλι, διακήρυττε τὸν ἑαυτοῦ ὡς «ὀπαδὸν τοῦ σχισμα-

10. Βλ. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεὼν, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ἸΘ' αἰῶνος ἔτη», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 9 (1888-1889), σ. 346.

11. Βλ. Μ. Ἰω. Γεδεὼν, *ὁ.π.*, σσ. 346-347, 354-359.

12. Βλ. Π.Ι. Ἰακωβάτου, *Ἡ Ὁρθοδοξία ἐλέγχουσα τὸν Παπικὸν Καθολικισμόν καὶ τοὺς Ἰησοῦιτας*, Κεφαλονιάς 1862, σσ. 3, 11 κ.ἄ.

13. Βλ. Κωνστάντιος Α', ἀπὸ Σιναίου, *Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαί, καὶ τινες ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ*, Κωνσταντινούπολι 1866, σσ. 169-171, 176-177. Στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀνάσχηση τῶν αἰρετικῶν ρευμάτων πρωτεύουσα θέση κατέχουν, ἐξ ἀρχῆς, τὰ φυλλάδια. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὰ λήμματα ἀρ.

τικού Φωτίου»,¹⁴ ενώ ο Φιλάρετος Βαφείδης, στην εκκλησιαστική του ιστορία, αναφερόμενος στις «έμμονες και ακατάσχετες» ιεραποστολικές ενέργειες, όμολογεί τον συνειρμό της εικόνας του «φαρμακερού ιού».¹⁵ Οι αντιδράσεις έντεινονται πάντως, εν όσω ή διείδουση τών μισιοναριών άποδεικνύεται τελέσφορη. Έπί παραδείγματι, στη Σμύρνη οι πρώτοι εκπρόσωποι του American Board of Commissioners of Foreign Missions (A.B.C.F.M.), ο Levi Parsons και ο Pliny Fisk έφθασαν τον Ίανουάριο του 1820. Αρχικώς άπέτυχαν στον προσηλυτισμό μουσουλμάνων και άντιμετώπισαν έχθρική διάθεση από τούς χριστιανούς, στην προσπάθειά τους να προωθήσουν την Βίβλο και άλλες σχετικές εκδόσεις. Όμως, μόλις μία δεκαετία άργότερα, κατάφεραν να φθάσουν σε ένα άξιοσημείωτο επίπεδο θρησκευτικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Πέρα από τη δημιουργία σχολείων και την συστηματική φιλάνθρωπία, συγκρότησαν βιβλιοθήκη έφοδιάζοντάς την, εκτός από βιβλία θρησκευτικά και με εκδόσεις λογοτεχνικές, γενικής παιδείας και έπισημονικά περιοδικά. Έτύπωσαν επίσης έλληνικό άναγνωστικό και έπιτομή έλληνικής ιστορίας. Περισσότερο φιλόδοξη ύπηρξε ή εκδοχή της Άποθήκης τών Ωφελίμων Γνώσεων, ή όποία έμφορούμενη από τό ρητό του Προφήτη Δανιήλ «ώς διδαχθώσι πολλοί, και πληθύνθη ή γνώσις», προτίθετο να παρακινήσει τούς Έλληνες να έπιχειρήσουν και να έπιτελέσουν «κάτι καλύτερον».¹⁶

Έτσι, ο Συμυρναίος Κυριακός Λαμπρούλος Χατζηνικολάου, υπό τό συναίσθημα της ύπονομούσεως τών πατρικών δογμάτων, κατατάσσει την συγγραφική του πέννα στον άγώνα για την προάσπισή τους. Τό 1836, όποτε κυκλοφορεί στην Σμύρνη ή Άπάντησις εις τας κατ' Άγγλων και Άγγλαμερικανών Άποστόλων. Παρατηρήσεις της έν Σμύρνη Έκκλησιαστικής Έπιτροπής,¹⁷ ο Λαμπρούλος εκδίδει την μελέτη του Ό Μισιοναρισμός και Προτεσταντισμός εις τας Άνατολάς, διευκρινίζοντας ότι δέν έσκόπευε να όμιλήσει, «δογματικώς, άλλ' ήθικώς μόνον και Πολιτικώς», ώστε να συνδράμει «πρός συντήρησιν της άνεκτιμήτου, και άφ' όλας τας εγγενεις και γενναίας ψυχάς εκπονουμένης Έλληνικής ΕΝΟΤΗΤΟΣ».¹⁸ Ό Χατζηνικολάου θεωρεί

2594, 2776, 7666, 7675 στην Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863 τών Δημητρίου Σ. Γκίνα και Βαλερίου Γ. Μέξια, τόμ. 1-3, Άθήνα 1939-1957.

14. Βλ. Μανουήλ Ίω. Γεδεών, «Φώς από τοϋ σκότους. Β'», Άνατολή Κωνσταντινουπόλεως, άρ. 4, 17 Μαρτίου 1877.

15. Βλ. Φιλάρετου Βαφείδου, δ.π., σ. 103.

16. Βλ. Gerasimos Augustinos, δ.π., σσ. 131-133 και Χρήστου Σωκρ. Σολομωνίδη, Η δημοσιογραφία στην Σμύρνη (1821-1922), Άθήνα 1959, σσ. 281-283. Περβλ. Σόφη Παταγεωργίου, «Τό Έξ Άμερικής Φιλελληνικών Τυπογραφείων», Ό Έρασιστής 14 (1977), σσ. 77-92.

17. Ταυτόχρονη έκδοση και στην άγγλική γλώσσα.

18. Βλ. Κυριακού Λαμπρούλου Χατζηνικολάου, Ό Μισιοναρισμός και Προτεσταντισμός εις τας Άνατολάς, ήτοι Διαγωγή τών Προτεσταντών Μισιοναριών εις τά μέρη

ὅτι ἐφόδια τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀποτελοῦν ἡ βία, ἡ πειθῶ καὶ ἡ διαφθορὰ καὶ θὰ ἐξετάσει τὴν παρουσία τῶν μισσιοναρίων στὴν Ἀνατολή, μέσα ἀπὸ τὸ πρῶτο αὐτό.¹⁹ Ἐρμηνεῖα, τὴν ὁποία ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀναπλάσεως, θὰ ἐπιχειρήσει ὁ Ἰ. Σκαλτσούνης, προσάπτοντας ἀνηθικότητα καὶ ἀντιχριστιανισμό στους ἱεραποστόλους. Ἀνηθικότητα «διότι ἐξηπάτησαν τὸ κοινὸν βεβαιοῦντες ὅτι θέλουσι περιορισθῆ εἰς τῆς ἀπλῆς τῶν κειμένων διάδοσιν ἄνευ σχολίων καὶ ἐρμηνειῶν, ἤδη δὲ παραβιάζουσι τὸ πρόγραμμά των» καὶ ἀντιχριστιανικὸ πνεῦμα «διότι ἀντὶ νὰ δαπανῶσι τοὺς ἐράνους μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ ἀπίστων, ἐργάζονται ἐν μέσῳ χριστιανικῶν κοινοτήτων».²⁰

Στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆς, ἡ ἀντιρρητικῆ φιλολογία διοχετεύεται μέσω τοῦ ἐπισήμου ὄργανου τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν.²¹ Θὰ ξεχώριζα, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς της, τὴν μελέτη τοῦ Μητῆ Χαμουδοπούλου, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τὸ κήρυγμα τῶν ἱεραποστόλων τοῦ Προτεσταντισμοῦ «ἐπὶ τὴν λυθὴν λίθον τῶν Εὐαγγελικῶν λόγων», γιὰ νὰ συμπεράνει τὴν «ἐγκριτασπορὰν διδασκαλίαν ἀλλοτρίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος».²² Διακρίνω ἐπίσης, στὴν «Βραχίαιαν διασάφησιν περὶ τῶν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων» τοῦ Φιλοθέου Βουρνένιου,²³

μας, εἰς τινὰ τε ἄλλα τῆς γῆς μέρη. Καὶ Σχέσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ πρὸς τὴν Μητέρα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, Σμύρνη 1836, σσ. ε' -στ'.

19. Βλ. ὁ.π., σσ. 1-7 κ.έ.

20. Βλ. Ἰ. Σκαλτσούνη, «Ὁ προσηλυτισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ», Ἀνάπλασις 9 (10 Μαρτίου 1896), ἀρ. 8, σσ. 81-84. Πρβλ. τὸ ὕψος τοῦ Ἡλία Τανταλίδου, Ἐπιστολμαῖα ἐπὶ κριτικῆς φυλλαδίου τινὸς ἐπιγραφομένου Le Protestantisme et l' Eglise Grecque, lettres de M. Le Comte J. de Maistre, ἦτοι ὁ προτεσταντισμὸς καὶ ἡ Γραικικὴ Ἐκκλησία, ἐπιστολαὶ τοῦ Κ. Κόμητος Ἰ. τοῦ Μαΐστρου, Κωνσταντινούπολι 1847, σ. ε': «Σμῆνη θεμιτουργῶν Μισσιοναρίων ὁσημέραι ἀποβιβάζονται ἄλλοι μετ' ἄλλους εἰς τὰς εὐαγεῖς χώρας τῶν ὀρθοδόξων, πολὺ συνεκφορτίζοντες χρυσοῦ ἀργύριον, καὶ δι' ἧς κακοξήλως ἀποψιττακίζουσι ἑλληνίδος φωνῆς, λέγοντές τε καὶ γράφοντες συκοφαντοῦσιν ἡμῶν ἀναιδῶς τοὺς μακαρίους καὶ ἀοιδίους προγόνους, ἐξυυρρίζουσι ἡμῶν τὸ γένος ὡς τετυφλωμένον καὶ δεισιδαίμον, βλασφημοῦσι κατὰ τῆς Μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας».

21. Βλ. ἐνδεικτικῶς «Πρὸς τοὺς παρ' ἡμῖν ἐκχυδαῖστας τῆς Ἁγίας Γραφῆς», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος 21 (1901), σσ. 377-380, [Γερμανός] Βιλιάκης], «Σχέσις Ἐκκλησιῶν», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος 23 (1903), σσ. 498-502, «Θρασύτης καὶ ἀσέβεια», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος 27 (1907), σσ. 178-180, [Χριστόφορος] Κνήτης, «Ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν δὲν εἶναι προσηλυτιστικὴ», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος 30 (1910), σσ. 287-288. Πρβλ. Ἰωάννα Πετροπούλου, «Φιλίππου Ἀριστοβούλου Ἀνθολόγιον, Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης 1853-1856», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 5 (1984-1985), σσ. 187-239, ὅπου ἐνδείξεις γιὰ τὴν Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης ὡς θεολογικὸν ἐργαστήριον προπαρασκευῆς «στρατιωτῶν» κατὰ τῶν ἑτεροδόξων.

22. Βλ. Μηνῆ Δ. Χαμουδοπούλου], «Οἱ ἐν Ἀνατολῇ Μισσιονάριοι τοῦ Προτεσταντισμοῦ», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος 1 (1880-1881), σσ. 187-189, 199-201, 215-217, 231-234, 257-261, 267-269, 283-286, 303-305, 323-325.

23. Βλ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ὁ.π., σσ. 301-306.

τήν ἐπισήμανση ἐνὸς βασικοῦ γνωρίσματος τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τοῦ ἀτομισμού, ιδιότητα ποῦ δὲν ἀφορᾷ, ἅμεσα, μόνον στὴν χριστιανικὴ σωτηρολογία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπαρχὴ τοῦ δυτικοῦ ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ.²⁴

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εὐρισκόμενους ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κλίματος, ἀντίρρηση ὡς πρὸς τὰ ξένα σχολεῖα ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σὺλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος προέκρινε τὴν καλλιέργεια τῶν δεσμῶν μὲ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἀποτολμοῦσε τὴν ἀνασκάλευση καθιερωμένων ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων μὲ διακηρύξεις περὶ «τοῦ φιλελευθέρου ἐν τῷ διανοεῖσθαι, ἐν τῷ λέγειν, ἐν τῷ πράττειν, ἐν τῇ θρησκείᾳ, ἐν τῇ ποιήσει, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν τῇ τέχνῃ».²⁵ Ὁ Σὺλλογος δὲν ἀνησυχεῖ μόνον διότι στὰ σχολεῖα ἐλλείπεται «ἀδιαφορία καὶ ἐλάττωσις σεβασμοῦ πρὸς τὰ πάτρια», ἀλλὰ, κυρίως, διότι ἐπέρχεται περιφρόνηση τοῦ ἔθνικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὸν «μακρᾶίωνα καὶ ἀκατάλυτον ἑλληνικὸν πολιτισμόν». Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ ἑταῖρος τοῦ Σὺλλογου Γαβριὴλ Σοφοκλῆς: ὅτι θὰ πρέπει νὰ προσδράμωμεν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους, «καθὸ πεφωτισμένους, καθὸ κατέχοντας ἀπειρον ὕλην ἔθνικῆς εὐημερίας, καὶ νὰ καρπούμεθα ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου πλοῦτου τῶν γνώσεων αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ πᾶν τὸ προστυχόν καὶ ἐκ τοῦ προχείρου, ἀλλ' εἰσδύσαντες εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ διανοητικοῦ αὐτῶν ταμείου, καὶ ἀναδιφώντας τὰ ἐν αὐτῷ νὰ ἀνεύρωμεν πᾶν εἶτι στερεόν, εἶτι χρήσιμον εἰς μόρφωσιν τῶν οἰκείου ἡμῶν βίου, εἶτι συντελοῦν πρὸς ἀνύψωσιν, στέγασιν καὶ ἐπικόσμωσιν τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν οἰκοδομήματος, καὶ νὰ παραλάβωμεν αὐτό, ἀπογυμνώσαντες πρότερον παντὸς ξενικοῦ καὶ ἀπάδοντος, πολλῶ δὲ μᾶλλον μῶμον προσάπτοντος τῷ ἔθνικῷ ἡμῶν βίῳ».²⁶ Τὰ ἴδια προεβνεῖ καὶ ἡ Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴν ἐδραίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὅπως φρόντισε ὥστε οἱ ἑλληνικὲς ἐπιγραφές τῶν καταστημάτων, οἱ κατάλογοι τῶν ἑλληνικῶν ἐστιατορίων, οἱ τίτλοι τῶν ἐπιστολῶν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἢ τὰ ἐπισκεπτήρια τῶν Ἑλλήνων Ὀθωμανῶν νὰ εἶναι ἑλληνικά, ἔτσι προσάθησε, μὲ κάθε τρόπο, νὰ ἀποτρέψει καὶ τὴν ἐγγραφὴν στὰ ξένα σχολεῖα. Προέβη σὲ ἔρανο ὥστε νὰ βοηθηθοῦν οἱ ἀσθενέστεροι οικονομικῶς καὶ νὰ μὴν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀρωγῆς τῶν ἑτεροδόξων.²⁷ Ὁ Φιλολογικὸς Σὺλλογος, τὸ Ζωγράφειον Λύκειον, τὸ Λύκειον Χατζηγρόστου δέχονταν δωρεὰν τοὺς

24. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. περαιτέρω στό: Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Πολιτικοὶ στοχαστές τῶν νεότερων χρόνων*, Ἀθήνα, Γνώση, ²1992, σσ. 24-26.

25. Βλ. *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Σὺλλογου Κωνσταντινουπόλεως* 8 (1873-1874), σ. 343.

26. Βλ. Γ. Σοφοκλῆς, «Πόθεν πηγάζει ἡ περὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν γενικὴ ὀλιγωρία ἡμῶν», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Σὺλλογου Κωνσταντινουπόλεως* 1 (1863), σ. 110.

27. Βλ. Ἀθανασίου Σουλιωτῆ-Νικολαΐδη, *Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια: Θάνας Βερέμης-Κατερίνα Μπούρα, Ἀθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1984, σσ. 48-49.

μαθητές που ἐγκατέλειπαν τὰ ξένα σχολεῖα. Ἐπίσης, ὁ Σύλλογος φρόντισε γιὰ τὴν σύσταση φροντιστηρίου γαλλικῆς γλώσσας, ἐνῶ, τὸ 1909, ἰδρύθηκε ἡ Σχολὴ Γλωσσῶν καὶ Ἐμπορίου.

Στὸν χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἡ Ἐταιρεία Ὁ Ἑλληνισμός, ἡ ὁποία θεωροῦσε ἑαυτὸν ὡς συνδετικὸ κρῖκο μεταξὺ τῶν ἀλυτρώτων, τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς καὶ αὐτῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους,²⁸ τήρησε ἀνάλογη στάση. Ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ τῆς καταχωρεῖ ἀπόψεις ὅπως αὐτὴ τοῦ ἱεροκήρυκα Πολυκάρπου Συνοδινού, ὁ ὁποῖος ἔκρουε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου κατὰ τῶν «ἀσυνειδήτων Προπαγανδῶν», οἱ ὁποῖες «θεωροῦσιν τὴν Ἀνατολὴν ὡς χώραν βάρβαρον καὶ ἀγρίαν καὶ ἔχουσιν δῆθεν ἀνάγκην τῶν φώτων τῆς Δύσεως, ἥτις ἄλλοτε ἐφωτίσθη διὰ τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας».²⁹ Ἐπίσης, τὸ ζῶηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν ἢ «Ἀνατολή», ἀποτυπώνεται στὴ σειρά τῶν ἀρθρῶν «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», ποῦ δημοσιεύονται στὸ ἐκδοτικὸ τοῦ ὄργανου, τὸν *Ξενοφάνη*.³⁰ Ἄλλωστε, τὸ 1893, ὁ πρόεδρος του, Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης, ὑποστήριξε στὴν πανηγυρικὴ του ὁμιλία ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὑφίσταται διωγμὸ, ὄχι ἀπὸ ἀλλόθρησκους, ἀλλ' «ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων, οἵτινες λέγουσιν ὅτι ἀφωσιώθησαν εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτι εἶνε ἀπόστολοι τῆς ἀγάπης, ὅτι ἔργον αὐτῶν εἶνε νὰ καταβιβῶσιν ἐπὶ τῆς γῆς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».³¹

Ἄς δοῦμε ὁμως τί διατείνονται καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μισιονάριοι, τὴν ἀποστολὴ τῶν ὁπίων θεωροῦν ὁ Εὐαγγελίδης καὶ οἱ ὁμόκυκλοι του ὡς ἐξαπάτηση καὶ ὡς προέτασμα καπνοῦ. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Julius Richter, ἐκδότης τῆς *Die Evangelischen Missionen*, στὸ ἔργο του *A History of Protestant Missions in the Near East*, ἐπισημαίνει τὴν ἐκπολιτιστικὴ συμβολὴ τῶν ἱεραποστόλων ὡς πρὸς τοὺς μὴ μουσουλμάνους ὑπηκόους τῆς Ὄθωμανικῆς

28. Βλ. «Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐταιρείας Ἑλληνισμός καὶ ἡ ἐθνικὴ ὀργάνωσις», *Ἑλληνισμός* 8 (1905), σ. 920. Περαιτέρω βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Ὁ πολιτικὸς ἀνορθολογισμὸς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἔργο καὶ ἡ σκέψη τοῦ Νεοκλή Καζάτζη (1849-1936)*, Ἀθήνα, Τροχάλια, 1996, σσ. 25-28, κ.ά. Δέσποινα Παράλλη-Μαίρη Ζαργλῆ, *Τὸ περιοδικὸ Ἑλληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Παρουσίαση-Βιβλιογραφικὴ καταγραφή*, Ἰωάννινα 1993, σσ. 11-25.

29. Βλ. Πολυκάρπος Ἱ. Συνοδινός, «Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ τὰ Σχολεῖα τῶν θρησκευτικῶν προπαγανδῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ», *Ἑλληνισμός* 1 (1898), σσ. 508-511, πρβλ. John, «Αἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καθολικαὶ καὶ προτεσταντικαὶ προπαγανδαὶ καὶ ὁ Ἑλληνισμός», *Ἑλληνισμός* 2 (1899), σσ. 211-213.

30. Βλ. «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σσ. 353-363, 408-413, 437-444, 514-520, 549-557· 3 (1905), σσ. 36-39, 82-85, 114-119, 145-150, 248-255, 343-351, 403-410. Βλ. ἐπίσης, Ἱ. Παρασκευαΐδης, «Ὁ ἐν Πισιδίᾳ προσηλυτισμὸς», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σσ. 223-229, «Πολύτιμος ὁμολογία. Ἀνατολικαὶ ἱερατικαὶ σχολαί», *Ξενοφάνης* 5 (1907), σσ. 211-212.

31. Βλ. Ἱ. δευτέρα ἐπέτειος ἐορτῆ τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολῆς», *τελεσθεῖσα τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας*, Ἀθήνα 1893, σσ. 10-11.

Αυτοκρατορίας. Για τον Richter, έως την έλευση των Προτεσταντών δὲν ὑπῆρχε καμία σοβαρή προσπάθεια εκπαιδευτικῆς ἀνασυγκροτήσεως. Ἀντιθέτως, ἡ μακροαίωμη καθυπόταξη τῶν χριστιανῶν εἶχε ἐπιφέρει τὴν παράλυση κάθε πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ τὴν ἐπικράτηση προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν.³² Εἶναι ἡ ἀντίληψη τὴν ὁποία μὲ ὑπερβάλλοντα ἐνθουσιασμό, τὸ 1860, ὁ Κόμης τοῦ Shaftesbury ἐξέφραζε: «I do not believe that in the whole history of missions; I do not believe, that in the history of diplomacy, or in the history of any negotiations carried on between man and man, we can find anything to equal the wisdom, the soundness, and the pure evangelical truth of the body of men who constitute the American mission».³³

Τὸ πνεῦμα καὶ οἱ ἀρχές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διέπεται ἡ προτεσταντικὴ ἱεραποστολή, ἐκτίθενται ἀναλυτικὰ στὴν «ἱστορικὴ» ὁμιλία τοῦ προέδρου τοῦ American Board of Commissioners Mark Hopkins, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Board (1860). Γιὰ τὸν Hopkins, δύο ἦταν τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Πρῶτον, ἀφοσίωση στὴ χριστιανικὴ ἐσχολογία καὶ δεύτερον, προσήλωση στὴν Σταύρωση ὡς ἀνανεωτικὴ δύναμη, πού ἀνάγεται σὲ κάθε πρόοδο εκπαιδευτικῆ, πολιτισμικῆ καὶ ἀναμορφωτικῆ.³⁴ Ἐπομένως, δύο οὐσιαστικῆς ιδιότητες θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρίζουν ἕνα μισσιονάριο: ἡ καθαγίαση, πού ἐκπηγάξει ἀπὸ τὴν εὐσέβεια, καὶ ὁ κοινὸς νοῦς, πού ἐκπηγάξει ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἐξάσκηση καὶ τὴν συναναστροφὴ μὲ τοὺς πιστοὺς.³⁵

Ἡ ἐκσυγχρονιστικὴ εκπαιδευτικὴ συμβολὴ τῶν Ἀμερικανῶν μισσιοναρίων ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς τουρκικῆς ἱστοριογραφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται, κατ' ἀρχὴν, ἀπὸ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία καὶ αὐθαίρετη ἐρμηνεία τῶν φαινομένων. Ἀναφέρομαι στὸ κείμενο τοῦ İknur Polat, «Osmanlı İmparatorluğu' nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme» [Μελέτη γύρω ἀπὸ τὰ ἀμερικανικὰ σχολεῖα πού ἰδρύθηκαν στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία].³⁶ Γιὰ τὸν Polat, ἀρχικὸς στόχος τῶν μισσιοναρίων ὑπῆρξε ἡ χριστιανικὴ ἐκπαίδευση καὶ διὰ μέσου αὐτῆς ὁ προσηλυτισμὸς στὸ προτεσταντικὸ δόγμα. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁμως, οἱ κήρυκες αὐτοὶ τοῦ Εὐαγγελίου ἀνέπτυξαν πολιτικὴ δραστηριότητα ἐπικεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον τους στὴν ἀρμενικὴ κοινότητα: Ἀνέλαβαν τὰ μέλη τῆς ὑπὸ τὴν προστασία τους· ἐπεδίωξαν νὰ παρουσιάσουν τοὺς Ἀρμενίους ὡς τοὺς πλέον καταπιεσμένους καὶ ἀξιολύπητους· ἀνέπτυξαν ἰσχυροὺς προπαγανδιστικοὺς μηχανισμοὺς γιὰ νὰ προβάλλουν τὶς θέσεις αὐτές· ἵδρυσαν προξενεῖα καὶ δι-

32. Βλ. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Ἐδιμβούργο-Λονδίνο 1910, σσ. 58-66.

33. Βλ. William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, Νέα Ὑόρκη 1877, σ. v.

34. Βλ. *Memorial volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners*, Βοστώνη 1861, σ. 21.

35. Βλ. ὁ.π., σ. 31.

36. Βλ. *Belleten* 52 (1988), ἀρ. 203, σσ. 627-652.

πλωματικά γραφεία για να βελτιώσουν τις διασυνδέσεις τους: πέρα από την οικονομική ενίσχυση, έφοδιασαν τους Ἀρμενίους και με ὄπλα. Κατ' οὐσίαν, σύμφωνα με τὸν Polat, τὸ ζήτημα τῆς ἄρμενικῆς ἀνεξαρτησίας ἀποτέλεσε πρόγραμμα γιὰ τὴν ἐδραίωση τῶν ἀμερικανικῶν συμφερόντων στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὑστεροβουλία ἐπέβαλε τὴν συστηματικὴ δημιουργία ἐκπαιδευτηρίων, τόσο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν Ἀμερικανῶν ὑπηκόων, ὅσο και κυρίως, γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν ὑπηκόων τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται συνοπτικὰ στὰ τρία ἐπιφανῆ ἐκπαιδευτήρια, δηλαδή στὸ Euphrates College (Χαρπούτ), στὸ Robert College (Κωνσταντινούπολη) καὶ στὸ Anatolia (Μερζιφούντα), καὶ ἐπισημαίνει τρία, κατὰ τὴ γνώμη του, γνωρίσματα τῶν ἀμερικανικῶν ἱεραποστολικῶν σχολείων: Τὸν ἐκπαιδευτικὸ ἐκσυγχρονισμό (ἢ ὀργάνωση, ὁ προγραμματισμὸς καὶ ἡ νεωτερικότητα τῶν ἰδρυμάτων ἀποτέλεσαν παράδειγμα πρὸς μίμηση γιὰ τὶς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας): τὴν πολιτικὴ δράση καὶ τὸν προσηλυτισμὸ. Ἡ μελέτη στηρίζεται πρωτογενῶς σὲ εὐάριθμα ἔγγραφα ἀπὸ τουρκικὲς ἀρχεακτικὲς πηγές καὶ ἐκθέσεις ἀπὸ τὰ American National Archives, Despatches from U.S. Consuls in Harput (1895-1906), πού κατ' οὐσίαν ὁμως, δὲν συσχετίζονται μετὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς κεντρικῆς ἐπιχειρηματολογίας.

Τὰ ἴδια συμπτώματα ἀφοροῦν καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Ali Tuzcu, «Merzifon' da Ermeni ayaklanmalari» [Ἀρμενικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Μερζιφούντα].³⁷ Χωρὶς ἐπαρκὴ τεκμηρίωση, ὁ Tuzcu ἀνάγει τὸ Anatolia College τῆς Μερζιφούντας σὲ ἐργαστήριο καλλιέργειας τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ μεταξὺ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων καὶ σὲ ἐπίκεντρο τῆς προπαγάνδας τῶν ἄρμενικῶν «τρομοκρατικῶν» ὀργανώσεων. Οἱ πρῶτες οἰκογένειες μισσιοναρίων ἐμφανίσθηκαν στὴν Μερζιφούντα τὸ 1852. Ἐντὸς μιᾶς δεκαετίας, τὰ μέλη τοῦ Board κατὰφεραν νὰ ἐδραιωθοῦν στὴν περιοχὴ καὶ τὸ 1862 ἴδρυσαν τὸ Θεολογικὸ Σεμινάριο, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε πόλο ἑλξέως τῆς ἄρμενικῆς νεολαίας, κυρίως. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ ἀντιτουρκικὴ προπαγάνδα καλλιεργήθηκε συστηματικὰ μετὰ τὴν ἔναρξή λειτουργίας τοῦ Anatolia (1886), ὅποτε συστάθηκε καὶ γραφεῖο τῆς ἄρμενικῆς ἐπαναστατικῆς Ὄργανώσεως τῶν Χιντζίκ. Ἰθύνοντα μέλη τῆς Ὄργανώσεως ὑπῆρξαν Ἀρμένιοι καθηγητὲς τοῦ Κολλεγίου, ἐνῶ στὸ ἴδρυμα στεγάστηκε καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τύπου καὶ προπαγάνδας. Ὁ Tuzcu περιγράφει τὶς δύο ἄρμενικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Μερζιφούντα (1893-1895), ἀναφερόμενος καὶ στὰ μετέπειτα χρόνια (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Πόλεμος τοῦ 1922), ἐν τούτοις, δὲν καθίσταται ἀντιληπτὴ καὶ κυρίως, δὲν τεκμαίρεται ἡ διαπλοκὴ τοῦ Anatolia καὶ τῶν μισσιοναρίων μετὰ τὰ γεγονότα.

Σχετικῶς διαφέρει τὸ ἄρθρο τῆς Seçil Akgün,³⁸ ἡ ὁποία βάσει κάποιων

37. Βλ. *Bulleten* 57 (1993), ἀρ. 220, σσ. 795-826.

38. Βλ. Seçil Akgün, «Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya bakişlari» [Ἀπόψεις τῶν Ἀμερικανῶν Μισσιοναρίων γιὰ τὴν Ἀνατολία], *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 3 (1992), σσ. 1-16. Τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύθηκε ἀρχικῶς, ὑπὸ

ένδειξεων από τὰ ἄρχεῖα τοῦ Α.Β.С.Ғ.М. καὶ μαρτυριῶν σημαντικῶν ἐκπρωσώπων τῆς ἀμερικανικῆς ἱεραποστολῆς, ὅπως οἱ Cyrus Hamlin, William Goodell, Mary Rogers κ.ἄ., καταγράφει τὶς ἐντυπώσεις καὶ ἀπόψεις τῶν μισσιοναρίων γιὰ τὸν, τουρκικὸ κυρίως, πληθυσμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἔτσι, ἡ Ακγiπi ἀνακαλύπτει ὅτι οἱ Τοῦρκοι χαρακτηρίζονται ὡς συντηρητικοί, ἀλλὰ ἐπιδεκτικοὶ νέων ἀντιλήψεων καὶ κυρίως ἀνεκτικοί, ἐνῶ οἱ μισσιονάριοι, ὡς πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, π.χ. δὲν ἀπέκρυπταν τὴν φιλική τους διάθεση καὶ τὶς πολιτικὲς τους προϋδεάσεις. Ἡ Ακγiπi ἐπικαλεῖται, ἐπίσης, τὴν μαρτυρία τῶν ἱεραποστόλων ὡς πρὸς τὴν ἀξιοσημείωτη χειραφέτηση τῆς Τουρκίας γυναικας στὴν Ἄνατολή, στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ἐπισημαίνει τὴν συμβολὴ τῶν ἀμερικανικῶν ἐκπαιδευτικῶν στὴν ἐξέλιξη αὐτή. Ἡ σημασία τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι μεθοδολογικὴ καὶ ἔγκειται σὸ γεγονός ὅτι ἀναδεικνύει τὰ βιογραφικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα τῶν μισσιοναρίων ὡς ὑπολογίσιμες πηγές πληροφοριῶν καὶ μαρτυριῶν ὡς πρὸς ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς ἐκδηλώσεις καὶ συμπεριφορὲς τῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ κείμενο ὁλοκληρῶνεται μὲ συνοπτικὴ ἀναφορὰ στοὺς Μορμόνους ἱεραποστόλους, οἱ ὅποιοι πρωτοεμφανίσθηκαν στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὸ 1884, μὲ τὴν ἀφιξὴ τοῦ Joseph Spofford στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔδρασαν, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀπήχηση, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀνατολίας. (Σημειῶνῶ ὅτι ἡ μοναδική, μέχρι στιγμῆς, τουρκικὴ μονογραφία γιὰ τὴν παρουσία τῶν Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων στὴν Μικρὰ Ἀσία, ἡ ὁποία καὶ στηρίζεται σὲ ἀξιόλογη ἀναδίφηση στὰ ἄρχεῖα τοῦ Α.Β.С.Ғ.М., Uygur Kocabaşođlu, *Kendi belgeleriyile Anadolu' daki Amerika. 19. yüzyilda Osmanli İmparatorluđundaki Amerikan Misyoner Okullari*, Κωνσταντινούπολη 1991, σσ. 255, παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν συνάδελφο Πηνελόπη Στάθη, στὶς οἰκείες σελίδες τοῦ παρόντος *Δελτίου*).

Πάντως, ἡ διαπλοκὴ τῆς προτεσταντικῆς ἱεραποστολῆς μὲ τὴν ἀμερικανικὴ διπλωματία στὴν Ἑγγύς Ἄνατολή ἐξετάζεται διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Μιννεάπολη 1971, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ συμβολὴ τῶν ἀμερικανικῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων στὴν σφρηλάτηση τοῦ ἐθνικισμοῦ στὴν Ἀσία. Ὁ Grabill θεωρεῖ τοὺς μισσιοναριοὺς ὡς πράκτορες ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ΗΠΑ καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὡς «Ἀμερικανοὺς διεθμιστές» ὅπως τοὺς κατονομάζει. Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ καὶ προσπαθώντας νὰ κατανοήσῃ τὰ κοινωνικὰ συμφραζόμενα βάσει τῶν ὁποίων ἔδρασαν οἱ ἱεραποστολοὶ, προσεγγίζει καὶ τὸν ἀρμενικὸ, ἀραβικὸ καὶ βουλγαρικὸ ἐθνικισμὸ.³⁹ Τὸ ἔργο αὐτὸ στηρίζε-

τὸν τίτλο «The Turkish Image in the Reports of American Missionaries in the Ottoman Empire», σὸ *The Turkish Studies Association Bulletin* 13 (1989), ἀρ. 2, σσ. 91-105, χωρὶς οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τὸ μετέπειτα.

39. Βλ. Joseph L. Grabill, ὁ.π., σσ. 4-10, 135 κ.έ., 305-309. Ὡς πρὸς τὴν ἐπίκληση τῆς

ται σὲ ἄξιοσημείωτο εὗρος πηγῶν: Ἄρχεῖα τοῦ A.B.C.F.M., συλλογὲς χειρογράφων ἀπὸ τὸ Presbyterian Board of Foreign Missions, ἀρχεῖα τῶν New York City, Syrian Protestant College, Robert College καὶ International College, προσωπικὰ ἀρχεῖα (James Bryce, Charles R. Crane, Edward Dodd, Henry Morgenthau, Caleb F. Gates κ.ἄ.), δημοσιευμένες ἀρχεῖακὲς πηγές (*Foreign Relations of the United States, Documents on British Foreign Policy: 1919-1939*).

Εἰδικότερα πάντως γιὰ τὸ A.B.C.F.M., τὸν τόμο, ποῦ ἐκδίδεται γιὰ τὴν πεντηκονταετῆ του παρουσία,⁴⁰ θὰ πρέπει νὰ τὸν ἐντάξουμε στὶς πλεόν σημαντικὲς δημοσιευμένες πηγές. Στὶς σελίδες του ἀποθησαυρίζονται πληροφορίες καὶ στοιχεῖα ποῦ ἀφοροῦν στὴν δημοουργία τοῦ A.B.C.F.M., στὴν ἑταιρική του ὑπόσταση, στὶς σχέσεις του μὲ ἐκκλησιαστικὰ σώματα, στοὺς ἰδρυτὲς καὶ στὰ μέλη, στὶς ἐπιτροπές, στὴν ἀλληλογραφία καὶ στὴν βιβλιοθήκη, στὰ οικονομικά του, καθὼς καὶ ἓνα εὗρος πληροφοριῶν καὶ στοιχείων γιὰ τὶς ἱεραποστολές. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀνεύρει ἀπὸ μία προσευχή στὴν γλῶσσα τῶν Cherokee, ἕως τὸν κανονισμὸ γιὰ τὶς δαπάνες τῶν μισσιοναρίων.⁴¹ Τὴν ἔκδοση αὐτὴ προλογίζει ὁ Rufus Anderson, ἀπὸ τὰ ἐπιφανῆ στελέχη τοῦ Board, ὁ ὁποῖος τὸ 1873 ἐξέδωσε τὴν ἐμπειροστατομὴν *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, τόμ. 1-2 Βοστώνη 1873, στὴν ὁποία ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Jonas King, καθὼς καὶ στοὺς Ἀρμενίους.⁴² Εἶχε προηγηθεῖ τὸ ἔργο του *Foreign Missions: Their Relations and Claims*, Νέα Ὑόρκη 1869, στὸ ὁποῖο ὁ Anderson περιγράφει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἱεραποστολῶν καὶ τὶς βασικὲς ἀρχές καὶ μεθόδους τους, μῆσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα ἐνὸς οἰκουμενικοῦ Προτεσταντισμοῦ.⁴³

Τὸ A.B.C.F.M., ἀπὸ τὸ 1805 καὶ μετὰ, προβαίνει στὴν ἔκδοση τοῦ ἐντύπου *The Missionary Herald*, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν, τὸ ἐπίσημὸ του ὄργανο. Στὶς σελίδες του ἀποθησαυρίζονται πλῆθος πληροφοριῶν καὶ στοιχείων γιὰ τὸ ἀνὰ τὸν κόσμον ἱεραποστολικὸ ἔργο τοῦ Board. Τὰ κείμενα τοῦ περιοδικοῦ συντάσσονται ὑπὸ μορφὴν δελτίου ἀναφορᾶς καὶ ἔτσι κατὰ κανόνα ταξινομοῦνται: Ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, ἀποστολὴ στὴν Κύπρο, ἀποστολὴ στὴν Παλαιστίνη, στὴν Κεῦλάνη κ.ο.κ. Ἐτσι, ὁ ἀναγνώστης θὰ πρέπει τὶς περισσότερες φορὲς νὰ περιδιαβεῖ τὶς σχετικὲς στήλες καὶ νὰ ἀποδελτιώσῃ τὸ κείμενο, ὥστε νὰ ἀντλήσῃ τὶς ἀναφορὲς ποῦ ἀναζητεῖ.

ἀμερικανικῆς φιλανθρωπίας κατὰ τὴν κρίσιμη ἐμπόλεμη περίοδο στὴν Μικρὰ Ἀσία βλ. Marjorie Housepian, «George Horton and Mark L. Bristol: Opposing forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 4 (1983), σσ. 131-149.

40. Βλ. *Memorial volume*, ὁ.π.

41. Βλ. ὁ.π., σσ. 342, 433-434.

42. Βλ. ὁ.π., τόμ. 1, σσ. 90-163, 279 κ.έ., 386 κ.έ.: τόμ. 2, σσ. 1-77, 211 κ.έ.

43. Βλ. ὁ.π., σσ. 29-43 καθὼς καὶ 109-119. Πρβλ. James S. Dennis, *Foreign Missions After a Century*, Νέα Ὑόρκη-Σικάγο 1893, σσ. 11-51.

των ενεργειών του Πατριαρχείου κατά των ιεραποστολών, στην άρχική φάση της διεισδύσεως, καταλήγει σε μία χρήσιμη καταγραφή της εκτάσεως του φαινομένου στις μικρασιατικές επαρχίες, στην επικράτεια του ελληνικού βασιλείου, στην Θράκη, στην Κύπρο κ.ά., και αναδεικνύει μία σημαντικότερη πηγή για τὸ ζήτημα αὐτὸ ὅπως ὁ κώδικας 69 (Ταμείου Ἀνταλλαξίμων), πὸν ἀναφέρεται στὴ δραστηριότητα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πνευματικῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς.⁴⁷ Ἐπίσης, ὁ Ἄρ. Στεργέλλης, μὲ ἀφορμὴ ὑπόμνημα τῆς Φιλελευθερικῆς Ἐταιρείας Σμύρνης γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ, ἐπισημαίνει τὴν ἱστορικὴ διάσταση τοῦ προβλήματος καὶ ἐπεκτείνει τὶς ἀναφορὲς τοῦ πέραν τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης, στηριζόμενος σὲ ἀρκετὲς πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς πηγές.⁴⁸

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ τεματίσω τὴν περιδιάβαση αὐτὴ μὲ τὶς ἔξις παρατηρήσεις: Ἡ διερεύνηση καὶ μελέτη τῆς δράσεως τῶν Προτεσταντῶν ἱεραποστόλων στὴν Μικρὰ Ἀσία ἀναδεικνύεται ἐνδιαφέρουσα σὲ συνάρτηση μὲ τρία ἐπίπεδα προσεγγίσεως: ἀπὸ πραγματολογικῆς ἀπόψεως, ἢ σχετικῆ μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἔρευνα θὰ ἀποκαλύψει ἕναν σημαντικὸ γνωστικὸ πλοῦτο, τὸν ὁποῖο ἢ παρωχημένη ἑλλαδοκεντρικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἀγνοοῦσε, ἐγκλωβίζοντας ἔτσι καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα σὲ ἕνα πεπερασμένο πεδίο πηγῶν. Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως, ἢ προσπάθεια κατανοήσεως καὶ ἑρμηνείας τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου προσγράφεται σὲ μία γενικότερη προσέγγιση τῆς νοστορίας καὶ τῶν ἀντιλήψεων, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ φορεῖς αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀντιμετώπιζαν τὸν κόσμον τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Καὶ ἀντιστρόφως: ἐνδιαφέρει, πέραν τῆς καθ' ἑαυτὴν ἀντικρούσεως τοῦ φαινομένου σὲ ἐπίπεδο θεσμικὸ (Ἐκκλησία, ἐκπαίδευση), ἢ σχέση τῶν Ὁρθόδοξων πληθυσμῶν μὲ τοὺς μισσιοναριοὺς ὡς διασταύρωση δύο ἀνόμοιων πολιτισμικῶν μεγεθῶν στὴν ἐποχὴ τῆς παγκόσμιας διεισδύσεως καὶ ἐπιβολῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑσπερίας. Τέλος, σὲ μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο, ἢ διερεύνηση τῆς πολιτισμικῆς ἐπιδράσεως στὴν βάση, ἅς ποῦμε, τῆς ἱστορίας τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν συνειδήσεων, θὰ κατευθύνει τὴν ἔρευνα στὴν ἀποθησαύριση μαρτυριῶν τῆς προφορικῆς ἱστορίας καὶ στὴν διασταύρωση τῶν μαρτυριῶν τῆς γραπτῆς μὲ ἐκεῖνες τῆς προφορικῆς, ἐπαυξάνοντας ἔτσι τὴν ἀναστροφή καὶ τὴν ἐξοικείωση μὲ νέες τεχνικὲς στὴν μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας.

47. Βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, «Ἀγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν Μισσιοναρίων», *Μνημοσίνη* 8 (1980-1981), σσ. 179-211.

48. Βλ. Ἄρ. Π. Στεργέλλης, «Τὸ πρόβλημα τῶν προσηλυτισμῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία μὲ ἀφορμὴ ὑπόμνημα τῆς Φιλελευθερικῆς Ἐταιρείας Σμύρνης (1887)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 10 (1993-1994), σσ. 205-234.